

ПСИХОАНАЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВИНИ

Міркування юристів, як і філософів, теологів та культурологів, про природу феномена вина мають здебільшого виразний психологічний «відтінок». Прямий зв'язок між розвитком «Я» людини та її психологічною здатністю відчувати вину все частіше визнається. Тому очевидна релевантність психоаналітичного аспекту в конструюванні понятійного компоненту вина як правової категорії.

Ключові слова: архетип, бажання, вина, «Воно», Едіпів комплекс, заборона, закон, конфлікт, «Над-Я», несвідоме, почуття вина, психіка, психоаналіз, психологія вина, свідомість, соціалізація, «Я».

Постановка проблеми. Феномен вина розглядається з різних позицій у філософському, культурологічному та психологічному аспектах, що визначає його специфіку в сучасній науковій парадигмі. У філософії обсяг значення лексеми «вина» широкий, й охоплює велику низку семантичних варіантів. Вина – це дещо привнесене ззовні. Вина пов'язана з процесом вибору між двома альтернативами, з фактом скоєння недозволеного (вартого осуду) вчинку. Внутрішня причина такого докору в тому, що людина приречена на вільне, відповідальне та моральне самовизначення, тому здатна вирішувати справедливо, виступаючи проти несправедливого та уникаючи того, що заборонено. Виною оперують у контексті релігійного світогляду. В етиці християнства формується метафізичне її розуміння, згідно з яким людина, безумовно, - винувата в результаті первородного гріха Адама та Єви, наслідки якого проявляються в усіх у силу наслідування людської природи. Згадується вона й у зв'язку з поняттями, що належать до сфери моралі та відповідальності за певні дії, та є мірилом моральної характеристики власної поведінки.

Через ставлення людини до своєї аморальної дії або ж бездіяльності розуміється вина у працях з культурології. При цьому заведено говорити мовою термінів «локус контролю» та «казуальна дистрибуція» з акцентом на факті їх відмітності у традиційних колективістських культурах Сходу та індивідуалістських культурах Заходу. Зокрема, у представників інтернальної індивідуалістської культури відзначається схильність до фундаментальної помилки дистрибуції, тенденція переоцінювати дію особистісних диспозицій та недооцінювати вплив ситуації на поведінку людей. Колективістські культури, навпаки, характеризуються пасивно-споглядальним, навіть і фаталістичним, ставленням до світу. Прагнуть перекласти відповідальність за свою діяльність на ситуацію, соціум, долю тощо.

Мета статті. У руслі етичних учень вина здебільшого і визначається. Вина, і це майже аксі-

ома, - сфера етики, хоч сам термін «вина», як стверджується, - юридичний. Водночас, відповідь на запитання «Чи може бути виведений психологічний аспект вина на основі тільки етичних парадигм?» - однозначно заперечна. Вина – комплексний феномен, складне почуття. Вина не обмежується логіко-дискурсивним компонентом, а містить і емоційну, і мотиваційну складові. У зв'язку з цим одна зі стратегічних цілей, що стоїть перед нами, - показати вплив основних концептуальних підходів на вивчення і дослідження психологічної природи почуття вина, й, відповідно, тактичне завдання, спроба вирішення якого і є метою цієї статті, - розкрити психоаналітичну концепцію вина.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що інтерес до дослідження феномена вина виявляла психотерапевтична практика З. Фрейда і створена ним психодинамічна теорія. Австрійський психолог сам цілком виразно висловився у тому розумінні, що ключову роль у розвитку теорії психоаналізу відіграла боротьба проти метафізичних і релігійних доктрин, які обґрунтовували існування певного Абсолюту і можливості стосунків з ним людської особистості¹. Базові постулати його теорії не дозволяли побачити у вині її буттєвого характеру. Вину довелося виводити з порушення табу, сімейних і суспільних норм. Винуваті відчувають помилку не в бутті, а в діях. Їх турбує те, що вони вчинили неправильно. Вигнані батьком із первісної орди сини, - вважав З. Фрейд («Тотем і табу»), - домовляються і вбивають його, щоб захопити жінок, якими той неподільно володів. Ставлення синів до батька неоднозначне. Воно розщеплене. Діти і бояться батька, і захоплюються його могутністю. Умертвіння батька приносить, отож, не лише задоволення, але й породжує муки сумління, які витісняються у несвідоме і повертаються

¹ Вплив на теорію З. Фрейда мали нові на той час поняття енергії, введене Г. Гельмгольцем, та теорія еволюції Ч. Дарвіна.

потім в образах тотемної тварини, «Супер-Его», іншими словами, у вигляді заміненого батька. Розколотість мікрокосмосу постає як амбівалентність суб'єкта у його зв'язку з авторитетом, з особою, яка установлює табу: де заборона, там і бажання, спокуса порушити табу. В едіпальному пориванні брати вбивають батька. Поїдаючи же потім його тіло, вони партиципіують патріархальну владу та переживають каяття, засновуючи релігію.

3. Фрейд, переосмислюючи Г. Гегеля, вводить у само(свідомість) «несвідоме», ілюстроване у «Феноменології духа» посиланням на сюжет «Царя Едіпа». Із сукупності трьох елементів, – «Я» («Его»), «Над-Я» («Супер-Его») та «Воно» («Ід»), – утворюється за 3. Фрейдом психічна особистість. «Над-Я» є носієм моральних стандартів. Виконує функцію оцінщика, цензора поведінки. Контролює діяльність «Я», тобто є можливою «підготовкою до суду і покарання», якщо норми «Над-Я» були порушені поведінкою «Я». Якщо ж останнє ухвалить рішення або скоїть дію на догоду «Воно», проте на противагу «Над-Я», то зазнає покарання у вигляді почуття вини, сорому, докорів совісті [10, с. 59-60].

Моральне почуття вини визначається ним як відчуття напруження між вимогами «Над-Я» і досягненнями «Я», як сприйняття «Я» критики «Над-Я». І оскільки «Над-Я» позначає інстанцію, яка відокремилась від «Я», то 3. Фрейд наголошує, що вина передбачає розщеплення «Я» на обвинувача («Над-Я») та обвинуваченого, зумовлене процесом інтеріоризації міжсуб'єктних відносин. Тільки після повного формування структури особистості, що включає всі три компоненти, можна вести мову про становлення емоції вини [21, с. 1460].

У почутті вини 3. Фрейд виділяє два рівні: свідомий рівень – це сама емоція, про яку власне і йшлося вище, та несвідомий рівень – тривожність. Нормальне свідоме почуття вини, яке 3. Фрейд вважав совістю, є лише складністю в осмисленні якоїсь події. Воно базується на стані напруження між «Я» і «Над-Я». Виражає осудження «Я» з боку своєї критичної складової. Несвідоме же почуття вини в будь-якому випадку, на його думку, пов'язане з невротичними розладами. Таке почуття притаманне невроту нав'язливості, істерії, різним депресивним розладам. Хоча сам 3. Фрейд уникає терміну «несвідоме почуття вини». Воліє вести мову про потребу в покаранні. Остання – похідна від нав'язливого і неусвідомленого фантазму, описаного ним у статті «Дитину б'ють».

Для 3. Фрейда зв'язок вини і заборон очевидний. В інший спосіб вина існувати не може.

Переживання вини є результатом страху перед покаранням і контролем сімейного та суспільного «трибуналу», дитячого страху втрати любові, або, якщо йдеться про вину несвідому, – результатом потреби в покаранні, що має сексуальний характер, «морального мазохізму», доповненого садизмом «Над-Я». Невроз як вияв страху перед зовнішнім авторитетом – «хвороба вини».

Інший психоаналітик, Ж. Лакан, здійснивши структуралістську ревізію фрейдівського психоаналізу, розглядав зв'язок вини не стільки з заборонами, скільки з бажаннями: там, де є бажання, в його психоаналітичному розумінні, там є і заборона на його реалізацію. Перший тип вини, будучи пов'язаний з почуттям неповноцінності, позначається французьким ученим як невротична вина. Людина бере на себе відповідальність за неможливість віднайти задоволення свого бажання в Іншому, адже Інший на це не здатен. Другий тип – меланхолічна вина: людина ненавидить себе за «втрагу» можливості вдовольнити своє бажання й досягнути абсолютної насолоди. Третій тип вини – викривлена позиція, за якої людина жертвує собою заради Іншого, який сприймається нею як втілення морального закону. Особа при цьому уподібнюється об'єкту чи інструменту.

Вина, на думку Ж. Лакана, насамперед пов'язана з відчуттям себе неповноцінним. Вина – це знак того, що Інший нехтує тобою. Закон існування – не заборона на інцест. Первісне бажання необ'єктивоване. Існує закон, який підкоряє суб'єкта власне бажанню, а не його об'єкту. Закон завжди є законом Іншого, якою б не була його сутність, будь-то розум, благо або бажання Іншого. Едіпів комплекс – похідне утворення. Абсолютна насолода, що недоступна повною мірою суб'єкту, але до якої він усякчас поривається, суть психічного життя. Тому і кастрація – це не страх перед батьком, а невдатне бажання в його пориві до насолоди і всемогутності. Виникає вина кожного разу, коли суб'єкт керується своїм бажанням [22].

Підхід Ж. Лакана, звісно, не протистоїть, а доповнює думку 3. Фрейда. Їх розуміння відкриває нам ширший погляд на почуття вини з позицій її психологічного змісту. Проте, якщо 3. Фрейд був сконцентрований на індивідуальній вині, то його послідовники схильні розглядати вину як складову успадкованої структури психічного буття. А. Адлер, зокрема, модифікував ідеї фрейдизму, сприяючи тим появі неофрейдизму. В його концепції «індивідуальної психології» висвітлювались різні аспекти прояву почуття вини у індивідів, які скоїли асоціальні за своєю спрямованістю дії. На відміну від 3. Фрейда,

який актуалізував роль несвідомого й сексуальності як детермінант людської поведінки, він уводить у пояснення соціальний чинник: характер людини формується під впливом її «життєвого стилю», тобто системи цілеспрямованих потягів, в якій реалізується потреба у досягненні вищості, самоствердженні як компенсація «комплексу неповноцінності» [1].

Вина впливає не лише на індивідуальне життя людини і міжособистісні відносини, а й на відносини суспільні, - переконаний Е. Нойманн, один із найобдарованіших учнів К. Юнга. Свідченням такого впливу, на його думку, є соціально-психологічний феномен, що має назву «психологія козла відпущення» [7, с. 31-58].

Психологія козла відпущення (або психологія вини, що одне й те саме) пов'язана з розколом психіки, зумовленим ідентифікацією з дуалістичною концепцією світу та цінностей: «добро і зло», «світло і темрява», «свідоме і несвідоме». «Его» або свідомість ототожнюється з цінностями колективу. Все те, що заперечується етичними цінностями, стає надбанням несвідомого та набуває в теорії К. Юнга, а услід ньому – Е. Нойманна, назву «тінь». За допомогою психології козла відпущення колектив прагне звільнити себе від будь-яких проєкцій тіні. Існує цей порив до того часу, доки є почуття вини, що виникає в процесі формування тіні як чинника розколу. Сублімована свідомість призводить до появи несвідомого почуття вини і внутрішньої невпевненості, оскільки тінь виявляє безпідставність світлої мрії «Его» про свою ідентичність з ідеальними цінностями. Із сказаного Е. Нойманн робить висновок, що люди повинні знайти і використовувати будь-яку ситуацію, здатну уселити в нас почуття упевненості в тому, що наше життя справді перебуває у гармонії з ідеальними цінностями. І самий елементарний спосіб досягнення цієї мети полягає в тому, щоб знищити тінь в особі козла відпущення.

Вина – одна з основних психологічних причин конфліктів. Більше того, «винуватий не лише вбивця, але і його жертва». Усі війни і партійні конфлікти показують приклади співіснування чистої совісті у свідомій психіці та бурхливого прояву тіні на рівні дії. Другу групу осіб, які виконують роль жертви у психології козла відпущення, складають «етично неповноцінні» особистості: психопати та інші патологічні та атавістичні особи, а також усі ті, хто психологічно належать до більш раннього періоду еволюції людства. Останні – об'єкт осуду, покарання і переслідування з боку закону та його представни-

ків. Третя група складається із незвичайних людей – лідерів, талановитих і геніальних особистостей. Тенденція перетворення їх на жертв, на думку Е. Нойманна, є сполучною ланкою між тотемними залишками, неправильно витлумаченими З. Фрейдом як «батьковбивство», ритуальним вбивством короля на зорі історії людства та концепцією спокутувальної смерті страждального бога. З позицій колективу, видатні особистості – чужорідний елемент. Сократ, Ісус і Галілей належать до нескінченного ряду таких людей. І якщо в наш час цей ритуал здійснюється не свідомо, а несвідомо, то напевно чи можна говорити про якийсь прогрес.

Представником неофрейдизму є і К. Г. Юнг, творець аналітичної психології. Одиницею аналізу психіки К. Юнг вважає поняття архетипу як вродженого зразка поведінки, що відповідає різним пластам психіки людини; як універсальної первісної психічної структури, що становить зміст колективного несвідомого, і розпізнається у нашому досвіді та виявляється, як правило, в образах і мотивах сновидінь [20, с. 69, 76-77, 97, 334]. На основі цих формалізованих зразків поведінки, або символічних образів, оформлюються конкретні, наповнені змістом образи, що відповідають у реальному житті стереотипам свідомої діяльності людини. Архетипи дають життя міфам, релігіям і філософським концепціям, що впливають на цілі народ, і які поділяють історичні епохи [20, с. 79]. Вина належить до таких функціональних архетипів та виконує роль певного регулятивного принципу. Семантика її – досить розпливчата, проте універсальна. Саме завдяки подібним архетипам, - наголошував К. Юнг, - колективне несвідоме проривається до переживання і «справляє шлюб» з свідомістю часу, здійснюючи творчий акт, значущий для цілої епохи, звеличуючи особисту вину до вини людства [19, с. 104-115].

Містичні та релігійно-містичні концепції, які З. Фрейд вважав чистими проєкціями «Psyche» (души, психіки), а не знаками чогось позапсихічного, з чим «Psyche» вступає у взаємодію, – основний предмет дослідження К. Юнга. Втім, якщо для З. Фрейда структура «Psyche» найповніше виявляється в «Над-Я», яке у своїй цензурній функції є лише авторитарним судом сім'ї та суспільства, то для К. Юнга ця структура виражається, а якщо бути більш точним – спирається, на «Я», на особу в якнайглибшому її розумінні, й утворює безпосередній досвід божественного елемента, який узагалі можливо психологічно досягнути.

К. Юнг не визнає зв'язку між конкретною психікою і субстанцією, що виходить за межі психічного. До того ж, інтеграція зла як поєд-

нання протилежностей у психіці вважається центральним мотивом у процесі індивідуалізації, упредметнення «Я». Розуміння реальності змушує швейцарського психоаналітика визнати, що добро – лише полярний полюс опозиції, а отже воно є відносним: і добро, і зло – складові певного парадоксального цілого [18, с. 320]. Нажаль, індивід здебільшого нездатний усвідомити цю свою можливість вибору. Тому він повсякчас із похливістю озирється навколо у пошуках будь-яких зовнішніх законів і установлень, яких йому в його безпомічності волілося би дотримуватись; сповідує те, чого не знає, що йому не досягнути, певні норми, які не виконуються і ніколи не будуть реалізовані. Як наслідок, перед ним постає проблема самосвідомості, тобто усвідомлення власної цілісності. Індивід має зрозуміти, якою мірою спроможний він творити добро, і які варто очікувати від нього злочини, при чому розглядати перше як реальність, а друге – як ілюзію. Й те, і інше – суть можливості. Індивід може бути тим або іншим, - така його натура, - якщо він прагне жити, не обманюючи себе [18, с. 321; 2]. З цих позицій ні в панпсихізмі К. Юнга, ані в матеріалізмі З. Фрейда немає місця для вини в її онтологічному значенні, хіба лиш у ставленні людини до самої себе, що означає – вина була б невдачею, перебоєм у процесі індивідуалізації. Про вину як про дійсність, що існує у відношенні людини до наданого їй світу, в працях К. Юнга не йдеться.

В інших психоаналітичних доктринах ситуація схожа. Майже кожний, хто аналізував проблему вини, намагається виокремити її почуття, на яке натрапляє в дослідженнях, з певних прихованих факторів. До них же силкують звести і почуття вини, пробуючи «демаскувати» ці фактори. Осередок репресій шукають у підсвідомості. Ревізіоністський психоаналіз М. Кляйн – один із прикладів: почуття вини зараховується до вельми ранніх доєдипальних фантазій, розвиваючи які дитина інтроецирує об'єкт, який садистсько нею і руйнується. Інтеріоризація агресії означає, що в психіку індивідуума вторгається загрозливе для неї начало, з якого виростає «Над-Я», і яке надалі стримує інстинктивні потяги [5].

Висновки. Терміну «вина» в традиційному психоаналізі надається два значення. По-перше, це афективний стан після скоєння дії, яку суб'єкт вважає недозвільною, ганебною з тих чи інших підстав, або ж невиразне почуття власної нікчемності, котре не пов'язане з жодним конкретним вчинком, що викликає каяття суб'єкта. По-друге, це система несвідомих мотивів, що пояснюють невдачі, злочинну поведінку, страждання, які

суб'єкт завдає собі сам. В одному випадку вина переважно несвідома [7, 11, 13, 14, 15], в іншому – переживання вини належить до сфери «Я», самосвідомості [6, 9, 12, 17].

Динамічне відображення конфлікту і є виною. У процесі соціалізації конфлікт, первісно будучи інтерперсональним, переноситься у внутрішньо-психічну сферу [8, 9, 13, 17]. Вина – не втеча від Іншого, не пасивне ставлення до життя, а «перехід через Іншого». Інстанція, названа «Над-Я», котра відповідає за моральну свідомість і поведінку, формується ще в психіці дитини. Її існування зумовлює переживання вини [4, 11, 12, 14, 16]. Вина – це голос «Над-Я» [3, с. 24], а саме того компоненту, що складається із заброн [6]. У випадку оптимальної організації, «Над-Я» є збалансованою інстанцією. Тоді і моральні переживання мають адаптивний регулятивний характер. Якщо ж досвід соціалізації негативний, «Над-Я» може залишитися незрілою каральною інстанцією, такою ж як «Над-Я» дитини, яка викликає болісні переживання вини, що пригнічують «Я» [4, 11]. Неузгодженість між реальним та ідеальним «Я» людини, ступенем її збільшення, та дедалі сильніше розвинута здатність до переживання вини визначають зрілість самої особистості.

Вина завжди супроводжує людину, які б маніпуляції вона не чинила над собою. Вина є результатом наповнення форми змістом особистого досвіду, й насамперед у цей досвід входить сукупність усіх спроб розв'язання смислової незавершеності тих реальних конфліктів, з якими людину зводить життя.

Список літератури

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер ; пер. с англ. и нем. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Афанасенко Я. А. Вина : между наказанием и прощением [Електронний ресурс] / Я. А. Афанасенко // NB : Философские исследования. – 2012. - № 4. – С. 128-178. – Бібліогр. : 39 назв. – Режим доступу : http://e-notabene.ru/fr/article_245.html.
3. Дружиненко Д. А. Особенности переживания чувства вины подростками : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.13 – акмеология и психология развития (психологические науки) / Д. А. Дружиненко ; Московский Государственный Университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2007. – 262 с.
4. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / О. Ф. Кернберг ; пер. с англ. М.

- Н. Георгиевой. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 256 с.
5. Кляйн М. Детский психоанализ / М. Кляйн ; пер. Ольги Бессоновой. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2010. – 160 с.
6. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж. Б. Понталис ; пер. Н. С. Автономова ; (авт. предисл.) Н. С. Автономова. – М. : Высшая школа, 1996. – 623 с.
7. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика / Э. Нойманн ; пер. с англ. Ю. Донца ; под общ. ред. В. Зеленского. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 256 с.
8. Райх В. Характероанализ : Техника и основные положения для обучающихся и практикующих аналитиков / В. Райх ; пер. с нем. – М. : Когито-Центр, 2006. – 368 с.
9. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М. : МГУ, 1989. – 210 с.
10. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 672 с.
11. Тайсон Ф. Психоаналитическая теория развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон ; под общ. ред. М. В. Ромашкевича. – Екатеринбург : Деловая Книга, 1998. – 528 с.
12. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.
13. Фрейд З. Печаль и меланхолия / З. Фрейд // Психология эмоций. Тексты ; под ред. В. К. Виллюкаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Издательство Московского университета, 1993. – С. 215-223.
14. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд ; пер. с нем. – Москва : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1998. – 1040 с.
15. Хорни К. Невроз и развитие личности / К. Хорни ; пер. Л. В. Трубицина ; ред. В. Е. Каган, Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1998. – 375 с.
16. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Новые пути в психоанализе / К. Хорни. – Санкт-Петербург : Питер, 2014. – 301 с.
17. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
18. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг. – Мн. : Харвест, 2003. – 496 с.
19. Юнг К. Г. Психология и поэтическое творчество / К. Г. Юнг // Самосознание европейской культуры XX века : мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе ; сост. Р. А. Гальцева. – М. : Политиздат, 1991. – С. 103-129.
20. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг ; пер. Сиренко И. Н., Сиренко С. Н., Сиренко Н. А. – М. : Медков С. Б., «Серебряные нити», 2006. – 352 с.
21. HWPh – Historisches Wörterbuch der Philosophie. Hrsg. von J. Ritter u. K. Gründer. – Berlin : Schwabe&Co AG Verlag, 1992. – 2016 S.
22. Lacan J. Le Séminaire / J. Lacan ; Livre X : L'angoisse (1962-1963). – Paris : Seuil, 2004. – 382 P.

Стаття надійшла до редколегії 21 лютого 2014 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.В. Ницифороком.

S. V. Savchuk

Psychoanalytical concept of guilt

Summary

Lawyers', as well as philosophers', theologians' and cultural studies researchers' thoughts about nature of phenomenon of guilt have, in most cases, clear psychological "shade". Direct connection between the development of "I" of the human being and their psychological ability to feel guilty is recognised more and more often. That is why unconditional relevance of psychoanalytical aspect in the formation of meaningful component of guilt as a legal category is obvious.

Key words: archetype, desire, guilt, "It", Oedipus complex, prohibition, law, conflict, "above-I", unconscious, guilt, psyche, psychoanalysis, psychology of guilt, consciousness, socialization, "I".

C. B. Savchuk

Психоаналитическая концепция вини

Аннотация

Рассуждения юристов, как и философов, теологов и культурологов, о природе феномена вини имеют в основном отчётливый психологический «оттенок». Прямая связь между развитием «Я» человека и его психологической способностью ощущать вину всё чаще признаётся. Поэтому очевидной является релевантность психоаналитического аспекта в конструировании понятийного компонента вини как правовой категории.

Ключевые слова: архетип, желание, вина, «Оно», Эдипов комплекс, запрет, закон, конфликт, «Сверх-Я», неосознанное, чувство вини, психика, психоанализ, психология вини, сознание, социализация, «Я».